

JANUSZ SPYRA

Akademia im. Jana Długosza
w Częstochowie

DR ARON EISENSTEIN. CIESZYŃSKI RABIN, HISTORYK, SYJONISTA

Aron Eisenstein jest jedynym cieszyńskim rabinem, o którym pamięć nie przeminęła wraz z tragicznym końcem żydowskiej społeczności, praktycznie wymordowanej przez Niemców w czasie II wojny światowej¹. W niewielkim stopniu zawdzięcza to jednak swoim zasługom jako rabin żydowskiej miejscowej gminy wyznaniowej w Cieszynie, czy nawet temu, że był ostatnim z szeregu duchowych przywódców żydowskiej wspólnoty². Przede wszystkim zapisał się w pamięci mieszkańców regionu jako autor opublikowanych przed II wojną światową prac na temat historii Żydów na Śląsku Cieszyńskim – zwłaszcza artykułu, w którym bronił tezy, iż w Cieszynie już w drugiej połowie XIV w. istniała regularna gmina żydowska z własnym cmentarzem i rabinem. Teza to nieprawdziwa, Żydzi zaczęli się osiedlać w Cieszynie dopiero w XVI w., a na stałe w pierwszej połowie następnego stulecia wraz z uprzywilejowaną rodziną Singerów. Tym niemniej przez kilkadziesiąt lat we wszystkich dyskusjach na temat przeszłości cieszyńskiej wspólnoty żydowskiej przywoływano nazwisko Eisensteina i jego tezę o średniowiecznej genezie starej żydowskiej nekropolii w Cieszynie. Doczekał się też biogramu w słowniku biograficznym pod red. Karla-Waltera Neumanna³.

Zgodnie z twierdzeniem Eisensteina rabini mieli działać w Cieszynie już w średniowieczu. W otoczeniu rodziny Singerów niewątpliwie przebywały osoby posiadające uprawnienia rabinackie, być może miał takowe np. Mojżesz Singer (zm. 1742), przez chrześcijańskie źródła zwany niekiedy „rabinem”. Jednak o rozstrzygnięcie poważniejszych dylematów religijnych Singerowie zwracali się do rabinów z Moraw, skąd pochodzili. Wydany w 1781 r. patent tolerancyjny Józefa II dla Żydów Śląska Au-

¹ Wojnę przeżyła dziesiąta część przedwojennych żydowskich mieszkańców Cieszyna, powróciło kilku dziesięciu.

² Wspomina go np. Franciszek Pasz, *Żydzi i My w Cieszynie*, Cieszyn 1997, s. 17, 22, 36.

³ Janusz Spyra, *Aron Eisenstein*, [w:] *Ostschlesische Porträts. Biographisch-bibliographisches Lexikon von Österreichisch-Ostschlesien*, t. 2, E–H, bearb. von Karl Walter Neumann, Berlin 1996, s. 5–6. Nowszy biogram: J. Spyra, *Biografický slovník rabinů Rakouského Slezska* (dalej: BSRRS), Ostrava 2015, s. 67–69.

striackiego zakazał miejscowym tzw. tolerowanym Żydom tworzenia własnych gmin i utrzymywania rabinów. Tym niemniej w czasach panowania tego władcy w Cieszynie osiadł Simon Glücklich, pierwszy rabin, który działał dla organizującej się dopiero w końcu XVIII w. wspólnoty żydowskiej, początkowo nieoficjalnie. Przybył do miasta nad Olzą ze Słowacji w 1788 r. i pozostał do swojej śmierci w 1829 r. W międzyczasie został przez władze uznany oficjalnym nauczycielem religii. Austriacki Kodeks Cywilny, który wszedł w życie w Austrii w 1811 r., wymagał bowiem, aby małżeństwa wyznawców judaizmu były zawierane wobec rabina albo zatwierdzonego przez władze nauczyciela religii. Jego następcą jako koncesjonowany nauczyciel religii był Izaak Kohn, który zmarł w pierwszej połowie 1847 r.⁴

Dopiero w grudniu 1847 r. austriackie władze zdecydowały o utworzeniu cieszyńskiego rabinatu obwodowego, któremu miał podlegać obszar ówczesnego Cieszyńskiego Obwodu. Pierwszym rabinem obwodowym w sierpniu 1849 r. został Abraham Schmiedl, syn Judy, rabina z Osobłogi. Schmiedl pozostał na stanowisku do końca 1852 r., jego następcą w latach 1853–1856 był pochodzący z bawarskiego Augsburga dr Josef Gugenheimer, pierwszy cieszyński rabin z akademickim wykształceniem⁵. Najdłużej urzędującym rabinem obwodowym był Simon Friedmann – od maja 1858 do 1893 r. W tym czasie ukształtowały się znaczące skupiska Żydów poza Cieszynem, przede wszystkim w Bielsku, którym – mimo sprzeciwu Friedmanna – udało się w 1865 r. uzyskać status samodzielnej gminy wyznaniowej. Friedmann pozostał rabinem cieszyńskiej gminy wyznaniowej obejmującej pozostałe okręgi sądowe Śląska Cieszyńskiego, jedynie w drodze wyjątku pozwolono mu do końca życia używać tytułu „rabina obwodowego”. Po ukazaniu się w 1890 r. ustawy regulującej zewnętrzne stosunki żydowskich gmin wyznaniowych z nazbyt obszernej gminy cieszyńskiej wydzielono nowe w Skoczowie, Frysztacie oraz we Frydku (wraz z Mistkiem). W przemianach tych nie brał udziału od dłuższego czasu chory Friedmann (zm. w 1893 r.). Zastępował go dr Heinrich Berger, któremu jednak nie udało się uzyskać miejsca cieszyńskiego rabina i przeniósł się do Hohenems na stanowisko rabina krajowego Vorarlbergu. Cieszyńskim rabinem został dr Adolf Leimdörfer, który swój urząd pełnił do śmierci w 1929 r.⁶

W tym czasie zmieniła się całkowicie sytuacja polityczna. Monarchia Habsburgów przestała istnieć, a Polska i Czechosłowacja – nowopowstałe państwa narodowe – podzieliły między siebie Śląsk Cieszyński. Granica państwowa przecięła także obszar gminy wyznaniowej, w 1923 r. władze czechosłowackie doprowadziły do powołania nowej gminy wyznaniowej w Czeskim Cieszynie. Sami wyznawcy juda-

⁴ Ich biogramy BSRRS, s. 79, 89–90. Por. także J. Spyra, *Institute rabinátu v opavském a těšínském Slezsku. Úvod do historie*, BSRRS, s. 9–52 oraz tegoż, *Žydzi na Śląsku Austriackim 1742–1918. Od tolerowanych Żydów do żydowskiej gminy wyznaniowej*, Katowice 2005, s. 117–154.

⁵ Biogramy BSRRS, s. 80, 107–108. Abraham Schmiedl (1821–1913) używał później imienia Adolf i zrobił karierę w Wiedniu jako rabin Wielkiej synagogi w dzielnicy Leopoldstadt oraz wykładowca na tamtejszym żydowskim seminarium teologicznym.

⁶ A Cieszyn znał dobrze, bo uczył się tu w latach 1861–1864 w gimnazjum ewangelickim. Biogram BSRRS, s. 93–94.

izmu specjalnie się do tego nie palili, choć zaistniała sytuacja stwarzała szereg komplikacji. Dotyczyło to przede wszystkim pogrzebów, ponieważ żydowski cmentarz znajdował się przy ul. Hażlaskiej, a uzyskanie zezwoleń na przewiezienie ciał przez granicę związane było z wielką biurokratyczną mitręgą. Członków nowej gminy czesko-cieszyńskiej czekała jednak konieczność urządzenia wszelkich obiektów niezbędnych do funkcjonowania gminy, wszystkie bowiem pozostały po polskiej stronie. Władzom gminy wyznaniowej w polskim Cieszynie było łatwiej, aczkolwiek miasto po podziale znajdowało się w stanie chronicznego kryzysu ekonomicznego. Ubytek wyznawców na skutek podziału kraju zrekompensowano w 1921 r., włączając do cieszyńskiej gminy Ustroń z okolicznymi wioskami. Zmieniała się struktura żydowskiej społeczności miasta. Wiele zamożniejszych, wykształconych rodzin wyemigrowało do Wiednia albo innych dużych ośrodków, część przeniosła się do Czeskiego Cieszyna. Na ich miejsce napłynęli nowi wyznawcy judaizmu z Galicji, przeważnie ortodoksi, zwiększając ich procentowy udział wśród miejscowej społeczności żydowskiej (na początku XX w. ok. 12-13% członków gminy). Utrzymywali liczne prywatne domy modlitwy, czasem rejestrując się jako stowarzyszenia religijne. Najważniejsze stowarzyszenie, „Machsike Hadas”, wybudowało nawet własną synagogę na Frysztackim Przedmieściu. Ich rabinem był Mordechaj (Markus) Horowitz, związany z chasydzkim dworem Salomona Halberstama z Bobowej⁷. W pierwszych powojennych latach stabilizację zapewniała osoba rabina Leimdörfera, który nie mieszał się do polityki, jednak chociażby ze względu na otrzymane wykształcenie, był naturalnym sojusznikiem tzw. asymilatorów niemieckich – lojalnych wobec państwa polskiego, ale nie rezygnujących ze związków z nabytą kulturą niemiecką. Ich pozycja w mieście i w gminie wyznaniowej słabła na rzecz nowych sił: asymilatorów polskich, syjonistów oraz coraz liczniejszych ortodoksów⁸.

Z takim środowiskiem związał swe losy Aron Eisenstein, pochodzący z bardzo odległej od Cieszyna Galicji Wschodniej, czyli dzisiejszej Ukrainy.

1. Młodość, lata edukacji ogólnej i specjalistycznej/teologicznej

Aron Eisenstein urodził się 11 VI 1902 r. we wsi Stasiowa Wola k. Stanisławowa (pow. Rohatyn, ob. Staseva Volia) jako syn kupca Józefa, który później działał w Stanisławowie. Matka miała na imię Fanni. Maturę zdał w trybie eksternistycznym 24 IX 1923 r. w państwowym gimnazjum akademickim z językiem rusińskim/ukraińskim we Lwowie. Następnie dwa lata (1924–1926) studiował historię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Deklarował narodowość polską⁹. Uczęsz-

⁷ Biogram BSRRS, s. 85–86. O historii gminy przed I wojną światową J. Spyra, *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742–1918)*, Katowice 2009, s. 171–194.

⁸ Wojciech Jaworski, *Żydzi w Cieszynie w okresie międzywojennym*, „Pamiętnik Cieszyński”, 6, 1993, s. 99.

⁹ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. UJ S II 324, 331.

czał na wykłady znanych polskich historyków. Na pierwszym roku (1924/25) byli to Ludwik Piotrowicz, Władysław Semkowicz, Roman Grodecki oraz Jan Dąbrowski. Na drugim roku (1925/26), oprócz kontynuacji przedmiotów historycznych, Eisenstein uczęszczał na wykłady z filozofii u prof. Rubczyńskiego i Władysława Heinricha oraz z historii literatury niemieckiej w XVII w., a także twórczości Goethego u prof. Vukadinovića. Zgodnie z ówczesnym kanonem poznawał więc przede wszystkim historię starożytną i średniowieczną, ale nie ograniczał się ani do historii, ani do polskiego kręgu kulturowego – w semestrze zimowym 1926/1927 studiował bowiem na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu. W tychże latach był słuchaczem miejscowego żydowskiego seminarium teologicznego Fundacji Fraenckla¹⁰. Już wcześniej Eisenstein musiał więc wykazywać skłonności do poznawania Talmudu, zapewne zgłębiał go pod kierunkiem któregoś z licznych galicyjskich rabinów. O tym aspekcie jego duchowego życia niestety nic nie wiadomo. Studia dokończył w Wiedniu, gdzie immatrykulował się na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wiedeńskiego (semestr zimowy 1926/1927), a następnie na Wydziale Filozoficznym w semestrze zimowym 1927/28 oraz letnim w 1928 r. Na Wydziale Prawa słuchał wykładów prof. Leopolda Wengera (niemieckie prawo cywilne), prof. Emila Goldmanna (historia prawa niemieckiego), doc. Franza Leifera (historia prawa rzymskiego.), prof. Adolfa Wilhelma (wypisy do historii greckiej) oraz prof. Oswalda Redlicha (historyczna chronologia średniowiecza i czasów nowożytnych). Redlich był także wykładowcą Eisensteina podczas studiów na Wydziale Filozoficznym (historia średniowieczna, sfragistyka), a poza nim profesorowie Alfons Dopsch (Historia ustroju austriackiego; historia gospodarcza średniowiecza); Eugen Oberhammer (najnowsza historia polityczna Europy; nazewnictwo geograficzne), oraz Robert Reiniger (filozofia indyjska). Przed komisją w składzie: Redlich, Dopsch i Oberhammer, Eisenstein złożył też końcowe egzaminy, tzw. rygorozę, z historii średniowiecznej i nowożytnej jako przedmiotu głównego oraz geografii jako pobocznego. Najpierw zdał pierwsze dwugodzinne rygorozum w dniu 25 X 1928 r. z wynikiem dostatecznym, następnie drugie jednogodzinne rygorozum w dniu 19 I 1929 r. z wynikiem wyróżniającym.

To właśnie Oswalda Redlicha (1858-1944) – znanego, wręcz słynnego historyka, edytora i archiwistę, członka Komitetu Wydawniczego *Monumenta Germaniae Historica*, obdarzonego tytułem radcy dworu¹¹ – można uznać za mistrza Arona Eisensteina. Pod jego kierunkiem przygotował on rozprawę doktorską pt. *Die Stellung der Juden im Polen im 13 und 14 Jahrhunderts*. W podpisanej 12 X 1928 r. opinii Redlich stwierdzał, że praca spełnia wszystkie formalne i naukowe wymogi. Jest owocem sporej pracy kandydata, który przebadał liczne źródła, w tym średniowieczne pergaminy oraz księgi grodzkie Krakowa i Lwowa, wykorzystał też bogatą literaturę

¹⁰ Wymienia go *Jahres-Bericht des Jüdisch-Theologischen Seminars, Fraenckel'scher Stiftung* 1926, s. 5; 1927, s. 5. Por. Alfred Jospe, *Faculty and Student, [w:] Das Breslauer Seminar. Jüdisch-Theologisches Seminar (Fraenckelscher Stiftung) in Breslau 1854-1938*, red. Guido Kisch, Tübingen 1963, s. 412.

¹¹ Z licznych biogramów np. *Österreichische Biographische Lexikon 1815-1950*, Bd. 9, Wien 1988, s. 11-13 oraz poświęcony Redlichowi numer „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 117, 2009.

w języku polskim i niemieckim (co do pierwszej przyznawał, że nie jest w stanie jej ocenić, ze względu na nieznamość języka). Pracę uznał za kompetentny obraz dziejów Żydów w Polsce w omawianym okresie, podkreślając, że autorowi nie brakuje krytycznego podejścia. Na podstawie rozprawy i oceny promotora Aron Eisenstein uzyskała 15 II 1929 stopień doktora filozofii Uniwersytetu Wiedeńskiego¹².

W tym samym czasie ukończył też studia rabinackie na Żydowskim Seminarium Teologicznym [Israelitisch-theologischen Lehranstalt] w Wiedniu. Tego rodzaju specjalistyczne zakłady przygotowujące przyszłych rabinów w oparciu o najnowsze osiągnięcia wiedzy zarówno żydowskiej, jak i ogólnej, zaczęły powstawać w XIX w. i, najogólniej mówiąc, miały pełnić funkcje uczelni wyższych w zakresie żydowskiej wiedzy religijnej. Odpowiadały potrzebom modernizujących się, „nowoczesnych” Żydów, były natomiast kontestowane przez żydowskich ortodoksów, którzy uznawali jedynie studia talmudyczne odbywane pod kierunkiem uznanych autorytetów rabinicznych¹³. W Europie Środkowej pierwsze seminarium prowadzone przez Fundację Jonasa Fraenkla powstało we Wrocławiu w 1854 r., seminarium w Wiedniu założono w 1893 r. W okresie międzywojennym jego rektorem był zasłużony Adolf Schwarz (1846–1931), wcześniej rabin w Karlsruhe¹⁴. W późniejszym czasie Eisenstein poświęcił mu bardzo gorące wspomnienie pośmiertne, wysoko oceniając jego osiągnięcia naukowe oraz religijną żarliwość. Zwrócił również uwagę, że Schwarz był doskonałym nauczycielem dla swoich uczniów, do których – obok wielu innych – sam się zaliczał¹⁵.

Nie wiadomo, kiedy dokładnie Eisenstein ukończył studia w seminarium teologicznym i uzyskał dyplom zaświadcający posiadanie uprawnień rabinackich. Bezpośrednio po tym fakcie być może zatrudnił się jako rabin poboczny w gminie wyznaniowej w Wiedniu albo w innym dużym skupisku ludności żydowskiej (Kraków, Warszawa), co było częstą praktyką. W zbliżonym czasie, 6 I 1929 r., zmarł Adolf Leimdörfer i przed gminą wyznaniową w Cieszynie stanęła konieczność zatrudnienia nowego rabina. Zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem musiał posiadać obywatelstwo polskie, nie mogli więc być brani pod uwagę kandydaci spoza Polski. Z kolei w kraju osób mogących się poszczycić posiadaniem uniwersyteckiego wy-

¹² Archiv der Universität Wien, Philosophische Fakultät (Artistenfakultät), Rigorosakten der Philosophischen Fakultät (1870 (ca.) – 2003), sygn. 10093. Znajduje się tu m.in. krótkie Curriculum Vitae z 18 IX 1928 r. Rozprawę Eisensteina wymienia Aleksandra Wiśniewska, *Dysertacje poświęcone tematyce polskiej, powstałe na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Wiedeńskiego w latach 1872–1937*, „Biblioteka”, 14 (23), 2010, s. 72.

¹³ Aczkolwiek działały też seminaria ortodoksyjne, najbardziej znane w Berlinie pod kierunkiem Ezriela Hildesheima.

¹⁴ Peter Landesmann, *Rabbiner aus Wien. Ihre Ausbildung, ihre religiösen und nationalen Konflikte*, Wien [i in.] 1997.

¹⁵ Aron Eisenstein, *Rektor Adolf Schwarz (Zur ersten Jahrzeit)*, „Zprávy obecí – Úřední list Zemského svazu náboženských obcí na Moravě, Zemského svazu náboženských obcí židovských ve Slezsku a náboženských židovských obcí k těmto příslušných/Gemeindezeitung und Amtsblatt des Landesverbände der israelitischen Kultusgemeinden in Mähren, des Landesverbände der israelitischen Kultusgemeinden in Schlesien und der zu diesen gehörigen israelitischen Kultusgemeinden” (dalej: ZO-UL ZSNO), nr 5 z 1 III 1932/5692, s. 3. Dodaje, że Schwarz początkowo nie był przychylny syjonizmowi, ale później zanagażował się w ruchu Mizrachi.

kształcenia zarówno świeckiego, jak i żydowskiego, nie było zbyt wiele. Być może Eisenstein sam odpowiedział na ogłoszony konkurs albo do kontaktu doszło za pośrednictwem któregoś z członków zarządu gminy, sympatyków syjonizmu. W każdym razie w marcu 1931 r. Aron Eisenstein został ustanowiony rabinem gminy wyznaniowej w Cieszynie i w wigilię pierwszego dnia święta Pesach, tj. 1 IV 1931 r., uroczyście wprowadzony w urząd, czyli zainstalowany jako rabin, przez kierującego wówczas jednoosobowo gminą komisarza rządowego dr. Emila Adlera. Uroczystość szczegółowo opisano w wydawanym przez Jakoba Reichmanna tygodniku „Teschner Zeitung”¹⁶. Z informacji ukazującego się w Bielsku „Tygodnika Żydowskiego” wynika, że dr Adler ustanowił go za zgodą wszystkich warstw żydowskiego społeczeństwa, co jest mało prawdopodobne. Jego kandydatura na pewno nie podobała się ortodoksom, zwłaszcza że starali się usilnie, aby miejsce zmarłego Leimdörfera przypadło Izaakowi, synowi zmarłego niedawno Menachema (Markusa) Horowitza. Ostatecznie musieli się zadowolić uznaniem Izaaka Horowitza za ortodoksyjnego podrabina na etacie gminy. Osoba Eisensteina odpowiadała na pewno syjonistom¹⁷, asymilatorom propolskim, jako osoba która ukończyła polski uniwersytet i posługiwała się językiem polskim, ale także proniemieckim, gdyż kilka lat studiował na niemieckich uczelniach. Eisenstein został zatrudniony najpierw na trzy lata, zgodnie ze statutem i układem sił.

2. Rabin gminy wyznaniowej w Cieszynie

Obejmując urząd cieszyńskiego rabina Aron Eisenstein, osoba całkowicie z zewnątrz, znajdował się w niełatwej sytuacji. Przeciwno sobie miał ortodoksów, którzy jednak byli podzieleni, gdyż Izaak Horowitz nie znalazł uznania w oczach większości członków „Machsike Hadas”, a niezadowolona frakcja sprowadziła z Krakowa innego kandydata – Salomona Klugera. Horowitz uzyskał stanowisko gminnego ortodoksyjnego podrabina, ale tylko na trzy lata. Nie zakończył się też kryzys i ostra walka polityczna w gminie żydowskiej; wybory przeprowadzone w kwietniu 1931 r. z przyczyn formalnych zostały unieważnione przez starostwo, komisarzem znowu został dr Adler¹⁸. Po kolejnych wyborach¹⁹ prezesem pozostał dr Ludwik Müller, ale jego zastępcą dr Dawid Sandhaus, skłaniający się do syjonizmu. Eisenstein mógł liczyć przede wszystkim na nich, a wpływy syjonistów stopniowo rosły. Nowy rabin współpracował m.in.

¹⁶ „Teschner Zeitung”, nr 14 z 5 IV 1931, s. 1; „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt” (dalej: JWW), nr 8 z 13 IV 1934, s. 4. O mianowaniu Eisensteina krótko W. Jaworski, *Żydzi w Cieszynie...*, s. 101 z odesłaniem na dokumenty w Archiwum Państwowym w Katowicach, Urząd Wojewódzki Śląski – Wydział Administracyjny, sygn. 1986, 1987a, 1987b, 2001.

¹⁷ „Tygodnik Żydowski” (dalej: TŻ), nr 14 z 3 IV 1931, s. 3 podaje, że kiedy Eisenstein przyjechał na dworzec w Zebrzydowicach witał go w imieniu syjonistycznej organizacji „Zion” redaktor Rechmann oraz S. Dominik za Tarbut oraz organizacje młodzieżowe.

¹⁸ TŻ, nr 17 z 24 IV 1931, s. 5.

¹⁹ JWW, nr 2 z 23 II 1934, s. 4.

z wpływowym redaktorem Jakobem Reichmannem, który od kilkudziesięciu lat, jako „cieszyński Kuba”, oddziaływał nie tylko na żydowską społeczność Cieszyna i okolicy²⁰. W okresie międzywojennym Reichmann wyraźnie aprobował syjonizm.

Aron Eisenstein wkrótce po instalacji zaprezentował się cieszyńskiej publiczności szeregiem publicznych wykładów na różne tematy²¹. Przede wszystkim jednak musiał wykonywać te obowiązki, które prawo żydowskie, tradycja, potrzeby wyznawców oraz statut gminy nakładały na gminnego rabinę. Dzieliły się one na sprawy związane bezpośrednio z kultem żydowskim oraz te, które wynikały z oczekiwań wyznawców wobec duchowego przywódcy. Statut gminy wyznaniowej w Cieszynie z 1895 r. za najważniejszy obowiązek rabinę uznawał naukę religii, co w tradycyjnym judaizmie nie należało do rabinów, ale do prywatnych lub gminnych nauczycieli (małamedów). Po reformach przeprowadzonych w XIX w. rabini zaczęli uczyć religii mojżeszowej młodzież w szkołach wyższego stopnia. Dotyczyło to także gminy cieszyńskiej, Eisenstein m.in. uczył religii w gimnazjum polskim²². Nadzorował też udzielanie nauki religii przez funkcjonariuszy gminnych, zarówno w Cieszynie, jak i w innych miejscowościach na obszarze gminy, zwłaszcza w Ustroniu. Teoretycznie miał nadzór nad chederami prowadzonymi przez ortodoksów, ale różnie z tym bywało. Także nadzór nad ubojem rytualnym służącym przygotowaniu mięsa koszernego, dopuszczonego do spożycia przez wyznawców judaizmu (szechita), przysługiwał rabinowi gminnemu. Ortodoksi jednak rytualnych decyzji „nowoczesnych” rabinów nie uznawali, najczęściej więc szechita pozostawała domeną ortodoksyjnych podrabinów, takich jak Horowitz. Najważniejszą przypisaną rabinom rolę rozstrzygania wątpliwości wyznawców co do stosowania przez nich na co dzień przepisów prawa Mojżeszowego Eisenstein dzielił z innymi osobami posiadającymi uprawnienia rabinackie, działającymi w sądach żydowskich (bet-din). W sprawach kultu i religii głos rabinę był decydujący, w sprawach zarządu gminą świeckie władze miały obowiązek uwzględniać jego stanowisko. Jednak o najważniejszych kierunkach działań gminy decydował zarząd.

Jednym z głównych zadań „nowoczesnego rabinatu” było wychowawcze i moralne oddziaływanie na członków gminy, a kazania w języku „narodowym”, czyli zrozumiałym dla słuchaczy, były znakiem rozpoznawczym tzw. zmodernizowanego judaizmu. Do obowiązków Eisensteina należało więc wygłaszanie okresowych kazań, najczęściej w synagodze gminnej – a wygłaszał je zarówno po polsku, jak i po niemiecku. Poza kazaniem religijnymi, wynikającymi z przebiegu świąt żydowskich w ciągu roku, rabin wygłaszał także okolicznościowe kazania z okazji świąt państwowych, do których zaliczano także urodziny najważniejszych dostojników w państwie, jak prezydent Mościcki czy marszałek Piłsudski. Warto wspomnieć mowę (*Gedächtnisrede*)

²⁰ Por. Edyta Żyła, *Jakob Reichmann a Teschner Zeitung*, „Tęšínsko”, 54, 2011, 4, s. 21–25.

²¹ M.in. o Majmonidesie jako talmudyście („Teschner Zeitung”, nr 22 z 31 V 1931, s. 1; nr 23 z 7 VI 1931, s. 1).

²² *Księga Pamiątkowa Polskiego Gimnazjum Macierzy Szkolnej w Cieszynie obecnie Szkoły Podstawowej i Liceum Ogólnokształcącego im. Antoniego Osuchowskiego w Cieszynie wydana z okazji 65 rocznicy założenia szkoły*, red. Franciszek Bogocz [i in.], Cieszyn 1960, s. 142–144.

przypominającą wojnę Polski i Czechosłowacji o Śląsk Cieszyński w styczniu 1919 r., jaką Eisenstein wygłosił z okazji 15-lecia istnienia II RP²³. Wygłaszał też kazania w innych obiektach kultowych na terenie gminy, np. w Ustroniu albo w domu modlitwy Żydowskiego Towarzystwa Opieki nad Chorymi (Israelitische Krankenpflegeverein)²⁴.

Od gminnego rabina oczekiwano także spełniania funkcji reprezentacyjnych, zwłaszcza w trudnych dla żydowskiej wspólnoty czasach po objęciu władzy w Niemczech przez Hitlera w 1933 r. Przykładowo 24 maja Eisenstein miał kazanie w trakcie zebrania protestacyjnego w cieszyńskiej synagodze przeciwko paleniu w Niemczech książek żydowskich autorów. W tym samym roku przewodniczył spotkaniu założycielskiemu żydowskiej grupy Ligi Obrony Przeciwpowietrznej i Przeciwgazowej, której przełożonym został wybrany²⁵. Nie miał prawa nadzoru nad działającymi w gminie stowarzyszeniami (poza religijnymi, jak Chewra Kadisza), tym niemniej bywał zapraszany na ich zebrania i często wygłaszał przy tej okazji okolicznościowe przemówienia. Dla miejscowej grupy Międzynarodowej Syjonistycznej Organizacji Kobiet (WIZO) prowadził seminarium na temat żydowskiej historii²⁶.

Od samego początku Aron Eisenstein najwięcej uwagi poświęcał działalności Stowarzyszenia Talmud-Tora (Talmud-Tora-Verein), które zostało założone w 1876 r., by pokierować działalnością szkoły Talmud-Tora powstałej na miejscu zlikwidowanej tzw. szkoły niemiecko-żydowskiej. Po okresie zaniku szkołę reaktywowano w 1928 r.²⁷ W niespełna miesiąc po objęciu urzędu, 27 IV 1931 r. Eisenstein wziął udział w zebraniu zwołanym przez zarząd Stowarzyszenia Talmud-Tora w Hotelu „Pod Brunatnym Jeleniem”, celem dokonania reorganizacji szkoły. Otworzył je wykładem pt. „Wege der jüdische Jugenderziehung”. Według prasowych relacji, rzecz jasna nieobiektywnych, na zebraniu przemawiało wielu oficjeli gminnych (m.in. dr Glanz), a propozycje reorganizacji znalazły powszechne uznanie. Reforma zmierzała do tego, aby szkołę z jednej strony unowocześnić, z drugiej – przekształcić w zakład propagujący wartości żydowskie, zbliżone do ideału głoszonego przez syjonistów²⁸. Była ona całkowicie w zgodzie z planami rabina, który na koniec roku miał kazanie dla Towarzystwa Talmud-Tora, a później wspierał stowarzyszenie oraz szkołę na różne sposoby, m.in. organizując i prowadząc tam kursy nowoczesnego języka hebrajskiego dla dorosłych²⁹. Reforma tego rodzaju napotkała też sprzeciw środowisk ortodoksyjnych (w ich imieniu na wspomnianym zebraniu przemawiał Majer Förster), gdyż zadowalała ich stan wcześniejszy, kiedy Talmud-Tora pełniła rolę szkoły religijnej dla dzie-

²³ JWW, nr 2 z 23 II 1934, s. 6.

²⁴ „Teschner Zeitung”, nr 16 z 17 IV 1932, s. 1.

²⁵ „Teschner Zeitung”, nr 21 z 21 V 1933, s. 1; nr 22 z 28 V 1933, s. 1; TŻ, nr 22 z 31 V 1933, s. 2

²⁶ „Teschner Zeitung”, nr 8 z 19 II 1933, s. 1; nr 48 z 26 XI 1933, s. 1. Także na akademii chanukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Talmud-Tora w 1932 r. (TŻ, nr 52 z 25 XII 1932, s. 1)

²⁷ J. Spyra, *Żydowskie gminy wyznaniowe...*, s. 186.

²⁸ „Teschner Zeitung”, nr 22 z 31 V 1931, s. 1.

²⁹ „Teschner Zeitung”, nr 52 z 25 XII 1932, s. 1; nr 26 z 25 VI 1933, s. 1; nr 38 z 17 IX 1933, s. 1; TŻ, nr 26 z 25 VI 1933, s. 1; nr 23 z 9 VI 1933, s. 3; nr 38 z 17 IX 1933, s. 1.

ci z biedniejszych rodzin. W odpowiedzi założyli w Cieszynie szkołę Beit-Jakob (sieć szkół dla dziewcząt działających pod patronatem cadyka z Bobowej), a rabin i zarząd gminy musieli się bronić przed zarzutem usunięcia z programu Talmud-Tory religii³⁰. Eisenstein prostował, że to nieprawda – że chociaż jest ona szkołą żydowsko-narodową i dąży do tego, aby uczniowie nabyli jak najwięcej wartości „hebrajskich”, nie oznacza to jednak pomijania religii, bo jest ona integralną częścią żydowsko-narodowej kultury i musi być uwzględniona w każdej narodowej szkole³¹. W 1936 r. Eisenstein wraz z Maxem Kleinbergiem i Reichmannem wchodził w skład komitetu obchodów 60-lecia szkoły Talmud-Tora, co uczcił broszurą pamiątkową na temat jej historii³².

W ciągu pierwszych kilku lat pobytu w Cieszynie Aron Eisenstein zaskarbił sobie uznanie większej części współwyznawców, po trzech latach został więc uchwałą wzmocnionego wydziału gminy wyznaniowej z 25 II 1934 r. zatrudniony na czas nieokreślony, co zatwierdził urząd wojewódzki w Katowicach³³. I tym razem nie odbyło się bez problemów ze strony ortodoksów. Jak pisał ukazujący się w Bielsku niechętny syjonistom tygodnik „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt”, ortodoksi złożyli protest w starostwie przeciwko nominacji Eisensteina, powołując się na błędy proceduralne oraz niepewną sytuację finansową gminy. Gotowi byli go wycofać, jeśli Izaak Horowitz uzyska stały etat gminny jako ortodoksyjny podrabina. Zarząd zdecydowanie odrzucał te oskarżenia, a bielski tygodnik sam przyznawał, że członkowie gminy są z rabina Eisensteina zadowoleni, życzą sobie tylko więcej kazań religijnych, a mniej o syjonizmie³⁴.

Jeszcze w tym roku władzę w żydowskiej gminie wyznaniowej ostatecznie przejęli, kosztem asymilatorów proniemieckich, syjoniści. Od października 1934 r. funkcje prezesa gminy pełnił dr Dawid Sandhaus, jego zastępcą został reprezentujący ortodoksów Maksymilian Hartmann. Eisenstein zaś pozostał w Cieszynie, a stałe zatrudnienie w funkcji rabina cieszyńskiej gminy pozwalało mu na stabilizację sytuacji zawodowej oraz rodzinnej. Od 1934 r. należał do Stowarzyszenia Rabinów Województwa Śląskiego, w 1936 r. wszedł do jego zarządu³⁵. O jego życiu prywatnym niewiele wiadomo. Jego żoną była Bluma, córka Józefa i Toni Halpernów. Ślub musiał się odbyć najpóźniej na początku 1934 r., 17 października tego roku miało bowiem miejsce obrzezanie ich pierworodnego syna Beniamina Zeewa w obecności elity żydowskiej Cieszyna³⁶.

³⁰ Niechętny syjonistom bielski tygodnik „Jüdische Wochenpost mit Wirtschaftsblatt” (nr 3 z 2 III 1934, s. 5) przypisał Eisensteinowi współdziałanie przy reformowaniu Talmud-Tory w duchu nacjonalistycznym.

³¹ O dyskusji nt. reformy szkoły Talmud-Tora por. Marcin Wodziński, *Languages of the Jewish communities in Polish Silesia (1922–1939)*, „Jewish History”, 16, 2002, 2, s. 150, za: JWW.

³² TŻ, nr 9 z 28 II 1936, s. 6. Por. A. Eisenstein, *Broszura pamiątkowa z okazji 60-ciolecia istnienia Szkoły Hebrajskiej im. „Talmud Tora” w Cieszynie (1876–1936)*, Cieszyn 1936.

³³ „Nowiny Śląskie”, nr 18 z 2 VI 1934, s. 4; JWW, nr 8 z 13 IV 1934, s. 4. Por. W. Jaworski, *Żydzi w Cieszynie...*, s. 101.

³⁴ JWW, nr 6 z 23 III 1934, s. 5; nr 9 z 20 IV 1934, s. 4; nr 10 z 27 IV 1934, s. 4; nr 12 z 11 V 1934, s. 4.

³⁵ TŻ, nr 6 z 7 II 1936, s. 3.

³⁶ TŻ, nr 42 z 26 X 1934, s. 9. Teściom dedykował książkę z 1935 r.

3. Aron Eisenstein jako historyk

Przed „nowoczesnymi rabinami” stawiano jeszcze jedno zadanie. Mieli spełniać funkcję zastępczej inteligencji żydowskiej, czyli np. rozwijać naukowe badania nad dziejami i kulturą swojego ludu, do czego predestynowało ich nabyte zarówno powszechne, jak i specjalistyczne żydowskie wykształcenie na poziomie uniwersyteckim. Nieprzypadkowo nazywano ich „Doktorsrabbiner”. Jako słuchacz kilku uniwersytetów Aron Eisenstein niewątpliwie do ich grona się zaliczał, był też bardzo zainteresowany dawną historią Żydów. Miał nie byle jakich nauczycieli, mógł się zasadnie uważać za ucznia samego Oswalda Redlicha. Po ukończeniu studiów zapewne prowadził dalsze uzupełniające badania nad problemem, któremu poświęcił dysertację doktorską, tj. dziejami Żydów w średniowiecznej Polsce. Efektem było kilka prac naukowych opublikowanych bezpośrednio po objęciu urzędu rabina w Cieszynie. Najdłuższy ukazał się na łamach renomowanego pisma „*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*” wychodzącego we Wrocławiu, a Eisenstein dokonał w nim oceny wiarygodności i przydatności do badań nad dziejami polskich Żydów niedatowanych przywilejów władców polskich³⁷. W warszawskim „*Miesięczniku Żydowskim*” opublikował kilka krótszych artykułów na temat stanu duchowego polskich Żydów w średniowieczu³⁸ oraz o problemie żydowskiej lichwy w tymże okresie³⁹.

Przede wszystkim jednak doprowadził do wydania drukiem poszerzonej wersji swojej rozprawy doktorskiej⁴⁰. Praca doczekała się kilku pozytywnych recenzji, w tym na łamach „*Kwartalnika Historycznego*”⁴¹. Do dzisiaj badacze odwołują się do jego ustaleń⁴². W roku następnym ukazała się w tej samej oficynie (Pawła Mitręgi w Cieszynie) kolejna książka rabina Eisensteina, poświęcona problemowi uzasadniania ustawodawstwa biblijnego przez Mojżesza Majmonidesa⁴³. W pewnym stopniu publikacja była pokłosiem rocznicy 800-lecia urodzin największego żydowskiego uczonego. Tym niemniej i ta praca cieszyńskiego rabina jest cytowana przez badaczy do dzisiaj⁴⁴. Autor we wstępie pisze, że lud żydowski dążący na nowo do własnego państwa ma wątpliwości na jakiej drodze to zrobić i jaka w tym przypada rola prze-

³⁷ A. Eisenstein, *Die Echtheit des undatierten Privilegs der großpolnischen Judenschaft*, „*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*” (dalej: MGWJ), 77, 1933, 3, s. 211–228, 266–272.

³⁸ Tenże, *Z badań nad religijnym rozwojem żydostwa*, „*Miesięcznik Żydowski*” (dalej: MŻ), 2, 1932, 2, s. 191–192; tenże, *Najdawniejsze wzmianki o stanie umysłowym Żydów w Polsce*, MŻ, 3, 1933, s. 478–482.

³⁹ Tenże, *Prawda o lichwie żydowskiej w Polsce w XIV wieku*, MŻ, 2, 1932, 7/8, s. 161–164; tenże, *Jeszcze raz „Prawda o lichwie żydowskiej w Polsce w XIV wieku”*, MŻ, 3, 1933, 1, s. 153–155.

⁴⁰ Tenże, *Die Stellung der Juden in Polen im XIII. und XIV. Jahrhundert*, Cieszyn 1934.

⁴¹ „*Kwartalnik Historyczny*”, 48, 1934, 2, s. 409–410. Recenzja Louisa Lewina ukazała się w MGWJ, 79, 1935, 6, s. 459.

⁴² Jeszcze w 1983 r. Joseph Marcus, *Social and political history of the Jews in Poland, 1919–1939*, Berlin 1983, s. 472, [p. 10] ocenił ją jako prawdopodobnie najlepszą książkę o tej problematyce.

⁴³ A. Eisenstein, *Moses Maimonides' Begründung der biblischen Gesetzgebung*, Cieszyn 1935.

⁴⁴ Przykładowo: Francesca Yardenit Albertini, *Die Konzeption des Messias bei Maimonides und die frühmittelalterliche islamische Philosophie*, Berlin – New York 2009, s. 44, 130.

szości. Większość ludzi uznaje swój związek z przeszłością, ale nie całkiem chce na tym związku budować teraźniejszość. Jego zdaniem Żydzi mogą jednak na zasadach i w duchu starego żydowskiego ustawodawstwa budować nowe państwowe życie, a praca miała pokazać możliwość realizacji takich ideałów.

Jednak dla mieszkańców Cieszyna i przed wojną i teraz bardziej interesujące są publikacje poświęcone historii cieszyńskich Żydów. Obejmując urząd cieszyńskiego rabina, Eisenstein uzyskał dostęp do dokumentacji gminnej, mógł ją więc wykorzystać w swoich pracach. Dotyczy to zwłaszcza artykułu poświęconego dziejom gminy żydowskiej w Cieszynie z 1935 r.⁴⁵ Zapewne jednak starszych akt nie zachowało się nazbyt wiele; przypuszczalnie dopiero od momentu oficjalnego uznania gminy, czyli od połowy XIX w., zaczęto bardziej systematycznie gromadzić dokumenty gminne. W każdym razie wspomniany artykuł jest powierzchowny, porusza zaledwie kilka aspektów dziejów gminy. Niemniej jednak stanowił przez kilkadziesiąt lat podstawowe źródło wiedzy o historii Żydów w Cieszynie i okolicy⁴⁶. Eisenstein miał też do dyspozycji metryki gminne, ale nie poddał ich dokładniejszej analizie i nie wykorzystał⁴⁷. Dysponował też materiałami szkolnymi, m.in. dotyczącymi wspomnianej szkoły Talmud-Tora⁴⁸.

Wcześniej, bo w 1934 r., ukazał się najbardziej znany artykuł Arona Eisensteina, poświęcony staremu cmentarzowi żydowskiemu w Cieszynie oraz zachowanemu na nim nagrobkom, o których stwierdził, że pochodzą z XIV w.⁴⁹ Nie była to jego teza – informacje o średniowiecznych macewach podał już w 1863 r. Gottlieb Biermann w oparciu o dociekania ówczesnego rabina Simona Friedmanna, co jednak obalił zastępca Friedmanna w końcowych latach życia Heinrich Berger. Berger opisał trzy odnalezione przez siebie macewy z datami z drugiej połowy XIV w., ale przypomniał, że żydowscy kamieniarze często stosowali w datach skróty; w przypadku cieszyńskich macew nad ostatnią literą słowa „sznat” (hebr. „w roku”) widział małą pionową kreskę albo punkt, co miało oznaczać podwojenie ostatniej litery. Litera „taw” w alfabecie hebrajskim posiada matematyczną wartość „400”, taką więc liczbę należy, zdaniem Bergera, dodać do zapisanych dat. Także inne argumenty skłaniały go do jednoznacznego odrzucenia tezy o średniowiecznej genezie cieszyńskiej nekropolii, z czym zgodził się ówczesny świat naukowy⁵⁰. Eisenstein odkrył na cieszyńskim cmentarzu ogółem dziesięć macew w datami z drugiej połowy XIV w. i pierwszej

⁴⁵ A. Eisenstein, *Krótki zarys historii gminy żydowskiej w Cieszynie*, „Zaranie Śląskie” 11, 1935, 2, s. 189–193 (wersja niemiecka pt. *Kurze Abrisse zur Geschichte der Juden in Teschen*, TŻ, nr 5 z 1 II 1936, s. 2–3; nr 6 z 7 II 1936, s. 2–3).

⁴⁶ Tym niemniej, ponieważ dokumentacja gminna została w całości zniszczona w czasie II wojny światowej, oparte na nich artykuły Eisensteina posiadają walor prac źródłowych.

⁴⁷ Tylko w jednym miejscu wspomniał, że z księgi zgonów z lata 1826–1844 wynika, że liczba zgonów Żydów nietolerowanych przewyższała tych tolerowanych (s. 189–190, przyp. 8).

⁴⁸ Zob. wyżej, przyp. 33.

⁴⁹ A. Eisenstein, *O starym cmentarzu żydowskim w Cieszynie*, „Zaranie Śląskie”, 10, 1934, 3, s. 158–161.

⁵⁰ Heinrich Berger, *Zur Geschichte des jüdischen Friedhofs in Teschen*, MGWJ, 40, 1895, 1, s. 37–40. Por. M. Wodziński, *O „średniowiecznych” macewach z Cieszyna*, „Annales Silesiae”, 22, 1992, s. 105–114

połowy wieku następnego, nie stwierdził zaś znaku skrótu nad ostatnią literą słowa „sznat”, o którym pisał Berger. Mógł więc triumfalnie obwieścić, że jego poprzednik się mylił, i że cieszyńska nekropolia jest najstarszym nieprzerwanie działającym cmentarzem żydowskim na ziemiach polskich. Twierdzenie to, jak już była mowa, przyjęło się powszechnie wśród lokalnych historyków i miłośników historii, zanim kompleksowe badania definitywnie nie obaliły też Eisensteina, lokując początki cmentarza na połowę XVII stulecia. Cieszyński rabin mógł po prostu nie wiedzieć, że choć znak skrótu powinien być w inskrypcjach zaznaczony, to zdarzało się, że był przez kamieniarza opuszczany. Przede wszystkim jednak dowody historyczne wskazują, że Eisenstein się mylił⁵¹.

Na wykorzystaniu materiałów zebranych w trakcie pisania dysertacji doktor-skiej oraz zgromadzonych w kancelarii gminnej, jak też na kwerendzie terenowej na cmentarzu żydowskim, wyczerpała się aktywność Arona Eisensteina jako historyka. Na przeszkodzie stały absorbujące obowiązki, także rodzinne, oraz coraz większe zaangażowanie w działalność polityczną. Także w późniejszych latach pisał dużo, ale były to teksty popularne, np. poświęcone znaczącym postaciom żydowskiej historii, jak żydowski poeta i pisarz Mendele Mochejr Sforim⁵² albo rabin i polityk Ozjasz Thon⁵³. Również w popularnych tekstach pisanych z okazji żydowskich świąt, które Eisenstein jako rabin często komentował, starając się wyjaśnić lub przybliżyć wyznawcom ich głębszy sens duchowy, odwoływał się do historii⁵⁴. Większość ukazywała się na łamach prasy syjonistycznej, stąd też sens ten widział właśnie w ideach syjonizmu, zasadzie budowania własnego państwa żydowskiego i negatywnej ocenie „golusu”, czyli życia w diasporze. Przykładem może być tekst napisany z okazji święta Purim, w którym stawia pytanie, dlaczego otoczenie tak nienawidzi Żydów. Odpowiedzi nie sprowadza jednak do kwestii religijnych, ale stwierdza, że „narod narodowi wilkiem”, od czego – jak uczy historia – nie ma wyjątków. Wychodzi więc z twierdzeń tzw. darwinizmu narodowego, mającego starsze korzenie (od Hobbesa), ale w pierwszej połowie XX w. święcącego największe triumfy. Konkluduje, że Niemcy, Anglicy i inne narody mają swoje państwa, Żydzi od tysiąclecia byli słabi. Zbudowanie państwa jest sensem dziejowym syjonizmu Herzla (a w domyśle – żydowskiej

⁵¹ Szerzej J. Spyra, *Spór cieszyńskich rabinów, czyli o względności społecznego odbioru efektów pracy naukowej*, [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. Anna Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 849–857.

⁵² A. Eisenstein, *Sch. J Abramovics („Mendele”) (Zu seinem 100. Geburtstag)*, ZO-UL ZSNO, nr 2 z 1 II 1936/5696, s. 3.

⁵³ Tenże, *Dr [Ozjasz] Thon jako rabin*, TŻ, nr 46 z 11 XII 1936, s. 1. Prezentuje go nie tylko jako polityka, ale rabina godnego do naśladowania przez młodzież, który harmonijnie łączył naukową wiedzę judaistyczną z gruntownym wykształceniem świeckim, szanującego żydowską przeszłość, a jednocześnie patrzącego w przyszłość.

⁵⁴ Tenże, *Religia żydowska (Z okazji święta Szawuot)*, „Trybuna Narodowa” (dalej: TN) nr 21 z 29 V 1936, s. 5; *Rosz Haszana*, TN, nr 37 z 18 IX 1936, s. 4; *Sukot*, TN, nr 39 z 2 X 1936, s. 1–2; *Refleksje Chanukowe*, TN, nr 49 z 11 XI 1936, s. 4; *Chanuka*, TŻ, nr 44 z 26 XI 1937, s. 1; *Refleksje z okazji Szawuot*, TŻ, nr 21 z 3 VI 1938, s. 1.

historii)⁵⁵. Eisenstein znał oczywiście teorie Hegla, wedle których cywilizacje powstają, kwitną i umierają, a spełnieniem wszystkich jest cywilizacja niemiecka, ale historia Żydów, którym upór i tzw. krnąbrność pozwoliła przetrwać, stanowiła dla niego zaprzeczenie tez filozofa. Ostatecznie jednak to własne państwo w Izraelu uważał za jedyny pewny środek do przetrwania narodu żydowskiego⁵⁶.

4. Aron Eisenstein, polityk-syjonista

Nie są znane meandry kształtowania się światopoglądu politycznego przyszłego cieszyńskiego rabina. Z ideami syjonistycznymi zapoznał się najpóźniej w czasie studiów w Wiedniu, gdzie narodził się ruch skupiony wokół Theodora Herzla, czyniąc z tego miasta centrum światowego ruchu syjonistycznego. Syjonizm zakładał konieczność zbudowania własnego żydowskiego państwa narodowego (niekoniecznie) w Palestynie, przy pomocy środków świeckich, co było nie do przyjęcia dla ortodoksów, według których państwo żydowskie może odbudować jedynie Mesjasz. Skuteczność działań politycznych podejmowanych przez następców Herzla, tzw. syjonistów ogólnych, zakwestionował po I wojnie światowej Włodzimierz Żabotyński, dochodząc do wniosku, że nikt nie jest zainteresowany uzyskaniem przez Żydów własnej siedziby narodowej – muszą wywalczyć ją sami, nawet z użyciem środków bezpośredniej walki. Przez pierwszych kilkanaście lat po wojnie zwolennicy Żabotyńskiego działali w ramach Organizacji Syjonistycznej, ostro zwalczani przez syjonistów ogólnych⁵⁷.

Jak się wydaje, już przed przybyciem do Cieszyna Eisenstein podzielał przekonania rewizjonistów. Po uzyskaniu stałego zatrudnienia na stanowisku cieszyńskiego rabina szerzej zaangażował się w działalność polityczną. Podobnie ewoluowały poglądy dr. Henryka Glanza – adwokata, członka Rady Miejskiej, liczącej się postaci w zarządzie gminy wyznaniowej, prezesa komitetu lokalnego rewizjonistów w Cieszynie. W 1934 r. Glanz i rabin Eisenstein zostali wybrani delegatami na II Światową Konferencję Betaru, młodzieżowej przybudówki ruchu. W roku następnym Eisenstein został powołany w skład Rady Partyjnej Unii Syjonistów Rewizjonistów Małopolski Zachodniej i Śląska, czyli władz partii rewizjonistycznej. W tymże 1935 r., po oficjalnym opuszczeniu przez rewizjonistów Światowej Organizacji Syjonistycznej i powołaniu Nowej Organizacji Syjonistycznej (NOS), był kandydatem z Małopolski Zachodniej i Śląska na konstytucyjny Kongres NOS, który odbył się w Wiedniu 8 IX 1935 r.⁵⁸ Był członkiem Zjednoczenia Religijnego działającego przy NOS. W 1936 r. brak go na liście nowej Rady Partyj-

⁵⁵ Tenże, *Refleksje purymowe*, TN, nr 9 z 26 II 1937, s. 3. Jak stwierdza – antysemityzm wielu uczonych wynika z tego, że Żydzi nie pasują do głoszonych przez nich teorii.

⁵⁶ Tenże, *Nastroje i rozważania w Pesach – roku 5699*, TŻ, nr 13 z 3 IV 1939, s. 1.

⁵⁷ Z licznych prac o historii syjonizmu np. Walter Lacquer, *A History of Zionism*, London 1972. O syjonizmie na Śląsku Cieszyńskim przez I wojną światową J. Spyra, *Ruch syjonistyczny na Morawach i Śląsku Austriackim (do 1918 roku)*. *Recepcja, organizacja, bariery*, „*Studia Judaica*” 10, 2007, 1, s. 28–34.

⁵⁸ TN, nr 45 z 21 XII 1934, s. 4; nr 4 z 25 I 1935, s. 2; nr 6 z 8 II 1935, s. 7; nr 34 z 23 VIII 1935, s. 7.

nej, ale na VII Krajowej Konferencji Unii Rewizjonistów Zachodniej Małopolski i Śląska w 1937 r. znowu wszedł w skład Rady⁵⁹.

We władzach partii Eisenstein zapewne pełnił funkcje honorowe. Rewizjonizmowi służył głównie piórem, pisząc liczne artykuły na łamach wydawanej w Krakowie od 1934 r. „Trybuny Narodowej”. Wyjaśniał i propagował w nich najważniejsze elementy światopoglądu rewizjonistycznego syjonizmu. Potępiał np. żydowski pacyfizm, a wychwalał walkę – stawiając za wzór Legion Żydowski Żabotyńskiego w czasie I wojny światowej (skoro Żydzi mają stanowić prawdziwy naród, to we wszystkim⁶⁰). W innym tekście pisał, że państwa nie buduje się przez zakup ziemi, a dobroć Żydów (golusowy „Schutzjude”) nie przekona Arabów, jak tego dowodzą wydarzenia z 1936 r., kiedy ci zaczęli atakować żydowskich osadników. Nie można liczyć na armię angielską, powstrzymać ich mogą tylko własne jednostki zbrojne⁶¹. Potępiał asymilację, zwłaszcza w odniesieniu do kobiet, bo one niemal zupełnie „zatraciły się” w dążeniu do upodobnienia się do otoczenia⁶². Bronił jednak Moseśa Mendelsohna przed zarzutem odejścia od żydostwa – jego zdaniem był narodowym Żydem, dopiero jego następcy obrali kierunek na asymilację. Natomiast bez oświecenia zainicjowanego przez Mendelsohna naród żydowski nie byłby w stanie dokonać gruntownego przekształcenia⁶³. W innym miejscu Eisenstein stwierdzał, że Żydzi powinni mieć siłę, by móc powiedzieć innym, aby nie mieszały się do ich spraw (chodziło o kwestię uboju koszerne, który według niego jest najlepszym sposobem humanitarnego uśmiercania zwierząt)⁶⁴. Wielokrotnie krytykował życie w diasporze. Za przykład posłużyć może artykuł napisany z okazji święta Sukot, którego symbolem jest namiot, coś nietrwałego, łatwego do zwinięcia, jak Żydzi w diasporze. W XIX w. środowiska asymilatorów traktowały to jako zaletę, twierdząc, że dzięki temu wyznawcy judaizmu mocniej wpływali na historię. Jednak zdaniem Eisensteina cechą golusu jest powierzchowność, co widać także na przykładzie święta chanuki. Jej sensem była rewolucja, po której obrażony w swych uczuciach religijnych naród odzyskał pełną niezależność, a zapamiętano jedynie dzbanuszek oliwy, cud ośmiu dni. Tak samo powierzchownie działają syjoniści ogólni, licząc na cud ze strony jakiegoś mocarstwa⁶⁵. Żydom z państw Zachodu Eisenstein zarzucał, że dla nich cała historia to historia literatury religijnej (jak u Josta), zagadnienie filozoficzne (u Geigera), czy dzieje kultury żydowskiej (u Graetza). Dla syjonistów zaś to wydarzenie rzeczywiste, jak to rozumie Machabeusze: aby religia żydowska mogła się swobodnie przejawiać, potrzeb-

⁵⁹ TN, nr 25 z 26 VI 1936, s. 4; nr 40 z 15 X 1937, s. 5; nr 51 z 31 XII 1938, s. 7.

⁶⁰ A. Eisenstein, *Bohaterom „Sfiry”: Cześć!*, TN, nr 11 z 27 IV 1934, s. 6.

⁶¹ Tenże, *Rosz Haszana*, TN, nr 37 z 18 IX 1936, s. 4.

⁶² Powstało WIZO, ale deklaruje się jako organizacja lewicowa, więc rewizjonizm stworzył narodową organizację WEREF, która opiera się na najgłębszym poznaniu duszy kobiety. Tenże, *Nasza kwestja kobieca*, TN, nr 17 z 8 VI 1934, s. 4.

⁶³ Tenże, *Mojżesz Mendelsohn*, TN, nr 3 z 17 I 1936, s. 6.

⁶⁴ Tenże, *Nasz humanitaryzm*, TN, nr 8 z 21 II 1936, s. 4. A zakaz polowania, czyli zabijania dla przyjemności, obowiązywał u Żydów nawet w średniowieczu.

⁶⁵ Tenże, *Refleksje Chanukowe*, TN, nr 49 z 11 XI 1936, s. 4.

ne jest własne państwo⁶⁶. Kiedy naród nie może żyć w swoim państwie, tworzy różne nienormalne surogaty. Tak żyli Żydzi przez ponad 1700 lat, a surogaty to np. getto, bo to sami Żydzi się izolowali, sami też zajmowali się zajęciami pozwalającymi jak najdalej trzymać się od innych. W XIX stuleciu miała miejsce asymilacja, ale to jednocześnie początek żydowskiego odrodzenia, a trzeba poznać obcy oręż, by go wykorzystać. Obecny ruch odrodzenia żydowskiego nie jest więc kaprysem ani jedynie reakcją na ślepy antysemityzm, ale koniecznym przejawem instynktu samozachowawczego⁶⁷. Nawet do emancypacji Żydów właściwie zmuszono. Dopiero obecny moment każe im tragicznie uwierzyć, że syjonizm jest jedyną drogą zbawienia – inaczej albo będą wegetować, albo zginą. Bo Opatrzność każdemu narodowi wyznaczyła jego własny proces rozwojowy⁶⁸.

Dla osoby pełniącej funkcję rabina bardzo ważne było określenie roli religii w syjonizmie, który był projektem świeckim. Wyznanie – zdaniem Herzla – miało być sprawą prywatną każdej jednostki. To twierdzenie stało się dla Eisensteina punktem wyjścia do komentarza na temat religii i nowoczesności z 1935 r., który wyrażał jego osobiste poglądy (przez redakcję został opatrzony uwagą, że jest to artykuł dyskusyjny). Tekst rozpoczął od analizy ruchu Mizrachi, religijnego skrzydła syjonizmu, uznając jego zwolenników za równie konserwatywnych jak ortodoksi, czego nie można pogodzić z dążeniem rewizjonizmu do przebudowy społeczeństwa żydowskiego „in capite et in membris”. Wyraża też rozczarowanie faktem, że rewizjonizm nie wypracował jasnej koncepcji religii, która powinna stanowić syntezę między religią a narodowością. Proponuje, by rewizjonizm zreformował podejście do religii na bazie XIX-wiecznego judaizmu liberalnego „z jego pogłębieniem religijności i poglądem na istotę religii”. Winą liberalizmu było odrzucenie narodowości i dążenie do mechanicznych reform, ale po odrzuceniu tych słabości „staje się wspomniana koncepcja zdolna do życia, stwarza zdrową bazę dla religijnego wychowania młodzieży i przekonania szerokich mas indyferentów, a nawet przeciwników”. Obowiązkiem NOS jest wcielić problematykę religijną w orbitę swoich zainteresowań, a nie uchylać się od niej w obawie przed możliwymi podziałami⁶⁹. Część ortodoksów włączyła się w działania rewizjonizmu (tzw. Brith Jeszurun), w związku z czym Eisenstein zauważył, że dotąd ortodoksi podchodzili do idei syjonistycznych niechętnie, gdyż syjoniści odnosili się do nich z lekceważeniem. Rewizjonizm traktuje ortodoksę poważnie, mając świadomość, że w tych środowiskach można znaleźć to, co najbardziej żarliwe w judaizmie, nie domaga się, by ortodoksi byli „postępowi”⁷⁰. W innym tekście za największego wroga każdej religii i religii jako takiej Eisenstein uznaje nie ateizm, ale „urzędowe” podejście do niej, czyli opierający się nie na miłości, ale na rozkazie klerykalizm⁷¹.

⁶⁶ Tenże, *Chanuka*, TŻ, nr 44 z 26 XI 1937, s. 1.

⁶⁷ Tenże, *Nasza dynamika wolnościowa*, TŻ, nr 14 z 15 IV 1938, s. 2.

⁶⁸ Tenże, *Refleksje z okazji Szawuot*, TŻ, nr 21 z 3 VI 1938, s. 1.

⁶⁹ Tenże, *Religia a nowoczesność*, TN, nr 46 z 15 XI 1935, s. 7. Podobne myśli zawarł w cyt. wyżej artykule *Rosz Haszana* (przypis 61).

⁷⁰ Tenże, *Ortodoksja a rewizjonizm*, TN, nr 15 z 25 V 1934, s. 3.

⁷¹ Tenże, *Religia a klerykalizm*, TN, nr 19 z 14 V 1937, s. 1. Tu pisze, że „Religia jest – jak dotąd – kardynalnym wikwitem[!] geniuszu żydowskiego”.

Jeszcze raz Eisenstein zmierzył się z kwestią religii w artykule *Religia żydowska*⁷², skonstruowanym w formie tezy (religia jest uczuciem, a więc wartością aspołeczną; wewnętrzne odczucia nie znoszą stałej formy itd.) oraz antytezy (religia staje się wartością społeczną, musi się przyoblec w ciało, by oddziaływać na moralność. Stąd powstają dogmaty, rytuały, modlitwy tylko nakazane). Czy jest trzecia droga, synteza? Zdaniem Eisensteina judaizm jest taką syntezą, ponieważ nie ma dogmatów, choć jednocześnie jest bardzo społeczny. Wierzący powinien jednak stale napełniać modlitwę nową, własną treścią. Taka jest istota religii mojżeszowej, ale życie w golusie przyniosło tendencje do kodyfikowania przepisów, na czym ucierpiało uczucie. Syjonizm był inauguracyjnym krokiem do syntezy, ale jego pierwsze pokolenia trzymały się nazbyt kurczowo twierdzenia, że „religia jest sprawą prywatną”, za czym kryła się marksistowska nienawiść do religii. Dopiero rewizjonizm dokonał przełomu w podejściu do religii uznając, że nie może być „opium dla ludu”, skoro utrzymała przy życiu cały naród. Należy więc religię ponownie zaprząć w rydwan interesów żydowskich, co uczyniono na I kongresie NOS.

Interesujące są uwagi Eisensteina na temat *Talmudu*, który dla jednych jest rozbudowanym komentarzem do *Biblii*, dla innych zaś – powstającą przez wieki encyklopedią żydowską. Wg niego najlepiej traktować go jako wielką, kilkusetletnią gazetę, w której rejestrowane są wszystkie bieżące sprawy życia, a autorami są ludzie o różnym stopniu wiedzy i kompetencji. *Talmud* jest więc czymś, co stale się rozwija i odbija stan wiedzy Żydów, choć nie wszystko jest w nim najwyższej jakości, a ponieważ Żydzi pozbawieni byli własnego państwa, traktowano *Talmud* jak namiastkę państwowości. Stąd ataki na *Talmud*, które po kolei demaskowano, ale są wciąż powtarzane, gdyż antysemityzm nie kieruje się logiką. Gdy się chce nienawidzić, to choćby *Talmud* był „czysty jako łąza”, to i tak byłby atakowany. Podstawą antysemityzmu nie jest jednak ignorancja, ale zmieniona nieco formuła Hobbesa „natio nationi lupus”. W przeciwieństwie do innych narodów Żydzi nie posiadają własnego państwa, więc jedynym rozwiązaniem jest „Erec Israel”⁷³.

Także w odniesieniu do kobiet zajmował stanowisko motywowane poglądami syjonistycznymi. W *Biblii* mowa, że Bóg stworzył mężczyznę i kobietę na swój obraz, czyli są sobie równi. W świecie, w którym – jak w starożytności – panuje siła, rola kobiet sprowadza się głównie do wydawania na świat przyszłych wojowników, ale w takim, gdzie walk brakuje, kobiety są ważne same dla siebie. Przepisy talmudyczne są dla kobiet bardzo przychylne, także w kwestii prawa do kształcenia. W czasach nowszych były i takie, które prowadziły salony i brylowały w świecie europejskiej kultury, jak Henrietta Herz, a potem dzieci chrzcili. Lecz były również i takie, które

⁷² Tenże, *Religia żydowska (Z okazji święta Szawuot)*, TN, nr 21 z 29 V 1936, s. 5.

⁷³ Tenże, *O Talmudzie, o atakach nań i zmianie stosunku do Talmudu*, „Głos Gminy Żydowskiej. Organ Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie”, 3, 1939, 2, s. 32–35. Z kolei w artykule *Nehemiasz – twórca nowej epoki w historii żydowskiej*, tamże, 2, 1938, 9, s. 211–213, Eisenstein podkreślał elementy państwowotwórcze w działalności tego żydowskiego reformatora. A ponieważ „historia magistrata vitae est”, więc być może ten epizod z czasów perskich zapowiada, jak z małych początków odrodził się naród i państwo.

stały u źródeł narodowego odrodzenia. Ogólnie jednak w narodzie żydowskim, który rzekomo niewiele różni się od zwierząt, jak twierdzą antysemita i naziści, kobieta jest dla mężczyzny „współczłowiekiem” (niem. *seine Mitmenschen*)⁷⁴.

5. Ostatnie lata życia

Do bezpośredniej działalności politycznej Aron Eisenstein włączył się w październiku 1938 r., kiedy po konferencji w Monachium nakazującej Czechosłowacji oddanie Niemcom Sudetów, także Polska zażądała zwrotu Zaolzia. Dla syjonistów-rewizjonistów, podobnie jak dla wielu Polaków, było to potwierdzeniem mocarstwowej pozycji Polski, w której widzieli tarczę przed zagrożeniem ze strony Hitlera. Tak pisał również Eisenstein w jubileuszowym podwójnym numerze „Głosu Gminy Wyznaniowej” w Warszawie, który ukazał się w związku z odzyskaniem Zaolzia i jubileuszem dwudziestolecia niepodległości Polski⁷⁵. Przywołał ważne dla Polaków wydarzenia mające miejsce w listopadzie: powstanie w 1830 r., odzyskanie niepodległości w 1918 r. pod wodzą Józefa Piłsudskiego, który jest dla niego symbolem pozytywnego nacjonalizmu – nieskierowanego przeciwko innym. Mocarstwa zachodnie wygrały I wojnę światową, ponieważ umiały zintegrować wszystkie grupy społeczeństwa. Wyrażał ufność, że Polska dzięki ideologii mocarstwowej wróci do grona światowych potęg i będzie matką-karmicielką dla wszystkich swoich obywateli⁷⁶.

Dla cieszyńskich działaczy syjonistycznych zachodzące zmiany oznaczały m.in. konieczność przekonania do Polski Żydów mieszkających na Zaolziu, ale także pomocy tym, którzy uciekali z włączonej do Niemiec Austrii oraz z rozpadającej się Czechosłowacji. Rabin Eisenstein wizytował Zaolzie, m.in. niedawno zdemolowaną synagogę w Trzyńcu, i zobowiązał się uregulować naukę religii dzieci żydowskich z tej miejscowości. Odwiedził też Jabłonków⁷⁷. Włączył się w propolskie działania polityczne, np. w czasie wizyty działacza syjonistycznego, posła Ignacego Schwarzbarta w Cieszynie⁷⁸. W dniu 28 XI 1938 r. prowadził pogrzeb Ozjasza Storcha, strzelca żydowskiego pochodzenia, który zginął w czasie zajmowania przez armię polską okolic Czadcy na Słowacji. Władze polskie postanowiły zorganizować mu publiczny pogrzeb w Cieszynie, co miało być manifestacją jedności wszystkich obywateli i ukłonem pod adresem wyznawców judaizmu⁷⁹. Przy tej okazji w polskich

⁷⁴ Tenże, *Die Stellung der Frau im Geschichtsspiegel des jüdischen Volkslebens*, ZO-UL ZSNO, nr 9 z 1 X 1935/5695, s. 2–3; nr 10 z 1 XI 1935, s. 3; a patriarchalny Kościół jeszcze dziś się zastanawia czy kobieta ma duszę.

⁷⁵ Stąd zwrócono się o tekst także do cieszyńskiego rabina (Rafał Żebrowski, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Warszawie 1918–1939. W kręgu polityki*, Warszawa 2002, s. 592–593).

⁷⁶ A. Eisenstein, *Refleksje państwowo-twórcze*, „Głos Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie”, 2, 1938, 10/11, s. 234.

⁷⁷ TŻ, nr 21 z 2 VI 1939, s. 3.

⁷⁸ TŻ, nr 22 z 9 VI 1939, s. 3; nr 23 z 16 VI, s. 3.

⁷⁹ „Gwiazdka Cieszyńska”, nr 93 z 2 XII 1938, s. 6.

gazetach ukazała się seria zdjęć z pogrzebu, na których można było dojrzeć m.in. obecnego tam rabina Eisensteina. To jego jedyne znane zdjęcie⁸⁰. Dla różnych organizacji, np. Hanoar Hacioni, wygłaszał w tym czasie patriotyczne przemówienia. Sekretariat Okręgowej Organizacji Syjonistycznej dla Zaolzia i Cieszyna z polecenia egzekutywy Organizacji Syjonistycznej w Krakowie wyraził Eisensteinowi serdeczne podziękowanie „za ofiarną i owocną pracę na rzecz wyzwolenia Galilei dla narodu żydowskiego”⁸¹. Przesunięcie granicy państwowej spowodowało też zmianę granic gmin wyznaniowych. Po przyłączeniu Zaolzia do Polski w październiku 1938 r. do jurysdykcji Arona Eisensteina jako rabina gminy w Cieszynie przyłączono obszar gminy wyznaniowej w Czeskim Cieszynie, która została zlikwidowana. Objął też obowiązki rabina w Nowym Boguminie.

Przed wybuchem wojny Aron Eisenstein był postacią znaną nie tyle jako rabin czy historyk, ale również jako znaczący żydowski polityk. Według wspomnień w tym czasie pokazywał się w mundurze oficera polskiego, do czego był uprawniony jako rabin polowy. Był znany także Niemcom, którzy umieścili jego nazwisko na opracowanej w lipcu 1939 r. liście osób z Polski poszukiwanych listem gończym⁸². Nic dziwnego, że po wybuchu wojny nie pozostał ze swoimi wyznawcami, ale opuścił Cieszyn wraz z wycofującymi się wojskami polskimi. W maju 1940 r. zapewne przebywał w Stanisławowie⁸³, gdzie mógł znaleźć schronienie u rodziców. Według świadectwa złożonego dla Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie przez ojca zginął w 1945 r. w Stanisławowie. Jego żona w 1944 r. w Auschwitz. Być może oznacza to, że przeżył wojnę, a zginął z rąk komunistów, nie nazistów⁸⁴.

DR. ARON EISENSTEIN – CIESZYN RABBI, HISTORIAN AND ZIONIST

Aron Eisenstein (1902–1945) served as the rabbi of the religious community in Cieszyn from 1931, and was the first spiritual leader of the local Jewish community raised in the Polish spirit. He was born in the village of Stasiowa Wola near Stanisławów, studied history at the Faculty of Philosophy of the Jagiellonian University in Kraków, then at the Friedrich Wilhelm University in Wrocław, where he also attended the Jewish theological seminary of the Fraenkel Foundation. He completed his historical studies at the University of Vienna with a doctorate

⁸⁰ Reprodukacja w *Almanach i leksykon żydostwa polskiego*, t. 2, red. Roman Goldberger, Lwów 1938, s. 494.

⁸¹ TŻ, nr 21 z 2 VI 1939, s. 3.

⁸² *Sonderfahndungsbuch Polen. Herausgegeben vom Reichskriminalpolizeiamt Berlin*, Berlin 1939, s. 33. Jest to alfabetyczny wykaz ponad 61 tys. nazwisk Polaków przeznaczonych do aresztowania i likwidacji na terenach wcielonych do III Rzeszy. Na liście znajdowało się ok. 70 osób ze Śląska Cieszyńskiego (z Zaolziem). Por. Jerzy Kłistała, *Martyrologium mieszkańców Ziemi Cieszyńskiej. Słownik biograficzny*, Bielsko-Biała 2011, s. [19].

⁸³ W dniu 17 IX 1940 r. ktoś sporządził wyciągi z akt A. Eisensteina w archiwum Uniwersytetu Wiedeńskiego. Być może on sam na potwierdzenie faktu ukończenia niemieckiej uczelni.

⁸⁴ Yad Vashem Jerusalem, The Central Database of Shoah Victims' Names, Page of Testimony.

in history in 1929. In the first years of his work in Cieszyn, he was still involved in historical research, writing a doctoral thesis on the medieval origins of the old Jewish cemetery and the Jewish kehilla in Cieszyn. Above all, however, he became involved in politics as an active supporter of Zionism-revisionism, especially in 1938-1939. The Germans issued a warrant against him, therefore and at the beginning of the war he left Cieszyn with the Polish army. He went missing or died in unknown circumstances in 1945.